

В.О.Мандибура, д-р екон. наук

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ІДЕОЛОГІЧНА І ОБ'ЄКТИВНА СКЛАДОВІ ЕКОНОМІЧНОЇ "ТЕОРІЇ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ"

Висвітлені дискусійні проблеми визначення понятійного змісту категорії "людський капітал", а також з позицій наукового критичного аналізу розкриті ті реальні ідеологічні та об'єктивні підстави, що сприяли виникненню теорії "людського капіталу" та її подальшому розвитку, зокрема, у вітчизняних умовах.

Аналіз глибинних якісних змін системи соціально-економічних відносин, які відбуваються в процесі реставрування капіталістичного способу виробництва в країнах, де повним крахом закінчилась спроба побудови соціалізму, обумовлюють необхідність теоретичного переосмислення широкого спектру наукових категорій, що на сьогодні використовуються економічною теорією. Насамперед, це стосується посилення об'єктивності та звільнення від існуючих ідеологем у трактуванні змістовної сутності тих узагальнюючих наукових понять, що найбільш повно і всебічно розкривають зміст об'єктивних соціально-економічних відносин, які ґносеологічно відображені системно складними науковими категоріями – "капітал", "робоча сила", "трудовий потенціал", а також такою специфічною категорією, як "людський капітал".

Проблеми формування і використання суспільних продуктивних сил у нових історичних умовах, зокрема особистого фактора виробництва, як на рівні реалізації потенціалу окремої людини, так і на рівні сукупного трудового потенціалу країни, залишаються відкритими для подальшого дослідження економічною теорією. При цьому особливо важливо з позицій критичного аналізу визначити, які об'єктивні причини впливають на те, що в системі відносин сучасного капіталістичного ринкового виробництва індивідуальна і сукупна суспільна "робоча сила" може реально капіталізуватись, набуваючи при цьому форми "людського капіталу".

Можна віддати належне вітчизняним науковцям, які в історично стислі терміни в нових соціально-економічних умовах спромоглись осмислити теоретичні здобутки вчених з країн розвиненої ринкової економіки, передусім таких як Г.Беккер, Х.Боуен, Е.Денісон, Дж.Кендрик, Є.Домар, Ф.Махлуп, Я.Мінсер, Р.Солоу, Л.Туроу, Т.Шульц, які у другій половині минулого сторіччя започаткували засади теорії "людського капіталу". Про досягнення в розвитку цієї теорії у вітчизняних умовах свідчать праці Д.Богині, О.Бородіної, В.Близнюка, О.Грішньої, Н.Голікової, Г.Дмитренка, С.Климка, Т.Кір'ян, А.Колота, Л.Кривенка, В.Куценка, В.Лагутіна, Е.Лібанової, В.Новікова, І.Петрової та інших авторів.

Проте характерним є те, що розвиток теорії "людського капіталу" в Україні з самого початку не мав науково-дискусійного характеру. Тобто всі теоретичні концепції науковців західних теоретичних шкіл без будь-яких критичних застережень були взяті, по суті, як постулати. Проте це не означає, що на сьогодні в соціально-економічній науці і суспільній практиці не існує нагальної необхідності щодо з'ясування, критичного переосмислення та зняття на основі доказової наукової полеміки існуючих теоретико-методологічних та практично-прикладних суперечностей, що притаманні теорії "людського капіталу".

Складність розуміння сутності "капіталу" як найбільш складного феномену сучасності проявляється у двох проблемних площинах.

Перша пов'язана із вкрай системно складною внутрішньою структурою сучасного "капіталу". Зазначене вимагає відповідного понятійної чистоти наукового розуміння змістовної сутності як окремих елементів, так і всієї системи соціально-економічних відносин капіталу в цілому. Ця система, що включається до змісту наукової категорії "капітал", складається з двох структурних блоків.

До першого блоку можна віднести низку парних категорій, які визначають складну та суперечливу внутрішню структуру капіталістичних відносин, зокрема, це такі види капіталу як: "постійний" і "змінний"; "основний" і "оборотний"; "реальний" і "фіктивний".

Другий блок системи включає організаційні, функціональні, економічні та соціальні форми прояву відносин капіталу, а саме ті, що розкриваються змістом таких категорій як: "промисловий", "торговельний", "банківський", "фінансовий", "аграрний", "природний", "венчурний", "акціонерний" "корпоративний", "фізичний" та інші види та форми капіталу.

Друга проблемна площина проявляється у тому, що на сьогодні "капітал" є найбільш політично заідеологізованою категорією, що переважним чином проявляється у свідомому спотворенні її понятійного наукового визначення, передусім, шляхом еkleктичної підміни системних складових, що визначають його реальну змістовну сутність. Зокрема, це пов'язано із вихолощенням у змістовному розумінні цього феномену найважливішої складової, а саме, сукупності економічних відносин, що найбільш повно відображують його базисну сутність. Насамперед це стосується системи відносин між суб'єктами-власниками капіталістичної нетрудової приватної власності і суб'єктами, які не є такими, але які як наймані працівники беруть участь у виробничому процесі, передусім, у тих відносинах, що виникають з приводу розподілу та привласнення кінцевого результату виробництва, тобто його розподілу на прибуток і ту частину необхідного продукту, яка у вигляді трудового доходу надається суб'єктам найманої праці.

Історичний розвиток засвідчує, що такий вид власності, як капітал, є діалектично найбільш динамічним видом приватної власності. Саме в ньому найповніше висвітлюються всі можливі прояви дії об'єктивного економічного закону усупільнення приватної власності, що розкриваються у таких його сучасних і найрозвиненіших організаційно-економічних формах, як акціонерний та корпоративний капітал.

Водночас за своєю політико-економічною сутністю капітал був і продовжує на сьогодні залишатись тим видом приватної власності, система відносин якої функціонує таким чином, що дозволяє його власнику (чи партнерській групі, або їх іншим організаційним асоціаціям власників, зокрема, корпоративним) отримувати на авансований капітал додаткову вартість, за умови повної компенсації тієї частини вартості, що була спожита в процесі виробництва. *Тобто капітал є власністю, вартість якої у конкретній системі економічного базису, яким визначається суспільний спосіб виробництва (іншими словами – характерні особливості поєднання трудового потенціалу із засобами виробництва), приносить її власнику додаткову вартість, що не є безпосереднім результатом його особистої праці.*

Необхідно також акцентувати увагу на тому, що на сьогодні економічною наукою фактично не досліджується блок проблемних питань, які пов'язані із тим, яким чином політика та ідеологія впливають на наукову об'єктивність результатів теоретичних досліджень. Проведена автором оцінка наслідків цього впливу дозволяє зробити висновок, що за своїм змістом завдання ідеологічного замовлення соціально-економічній науці щодо бажаних для влади і тих соціально-класових угруповань, інтереси яких реалізує держава, можна розділити за двома найбільш характерними проявами.

Перший прояв ідеологічного замовлення полягає у тому, що наука отримує завдання (безпосереднє, або завуальовано-кон'юнктурне) досліджувати та розкривати зміст тих явищ, процесів, закономірностей і відносин, яких у реальному соціально-економічному житті суспільства фактично не існує. Тобто таких, що можуть бути структуровані та обґрунтовані лише в ідеалі, а їх "наукове" оформлення переважно має соціально-демагогічний характер.

Наприклад, радянська політична економія у своїх теоретичних "здобутках" співала хвалебні оди "вільному, асоційованому працівнику, співвласнику суспільних засобів виробництва, праця якого на засадах плановості (тобто на позаринкових засадах) безпосередньо отримує суспільне визнання". Стверджувалось також, що в умовах "соціалізму" його робоча сила не набуває властивості товару. В реальності ж, цього "вільного суб'єкта" соціалістичних виробничих відносин за законом 1939 року можна було притягти до кримінальної відповідальності за порушення режиму праці, що полягав у спізненні на роботу більше ніж на 15 хвилин. А в історичному контексті цей "співвласник", у кінцевому рахунку, із несподіваною ейфорією погодився на приватизацію тієї власності, що за ідеологемою вже належала саме йому, і саме цей "співвласник" без всякого опору погодився віддати "загальнонародну державну соціалістичну власність" у руки номенклатурних та кримінальних "активістів" приватизації, які у подальшому і стали новими "олігархами" у відреставрованій системі капіталістичних виробничих відносин.

Другий прояв ідеологічного замовлення проявляється в тому, що наука на певні напрямки теоретичних досліджень отримує своєрідне "табу", тобто вона не повинна досліджувати ті явища, процеси, закономірності та відносини, що існують у реальній дійсності, оскільки їх об'єктив-

ний аналіз не є вигідним для реальної владно-бюрократичної еліти та тих пануючих суспільних класів, від імені та в інтересах яких діє держава.

Наприклад, тривалий час, зокрема, в період найгострішого змагання двох світових систем, що отримав назву "холодної війни", науковці Заходу з політичних причин фактично перестали досліджувати широкий спектр відносин, що був пов'язаний з основними суперечностями капіталістичного способу виробництва, скажімо, тією, яка існує між найманою працею (у тому числі й найвищою кваліфікацією) і капіталом (у тому числі корпоративним), а також суперечністю, що виникає між суспільним характером виробництва в умовах державно-корпоративного капіталізму та приватнокапіталістичною формою розподілу та привласнення його кінцевих результатів.

По своїй суті теорія "людського капіталу" є концептуальним напрямом, що за своїм породженням може бути віднесений до першого прояву ідеологічного замовлення. Саме такий сигнал отримала наука Заходу після Другої світової війни, коли пануючим владним колам здавалось, що "посилення соціалістичної системи на третьому етапі загальної кризи капіталізму" є явищем реальним й історично небезпечним для системи, основу якої становив капіталістичний спосіб виробництва. Саме у цей період, поряд з теоріями "конвергенції двох протилежних суспільних систем", "соціалізації капіталізму", "шведської моделі соціалізму", виникли та почали поширюватись доктрини тотальної капіталізації сучасних виробничих відносин, тобто виникли засади теорії "капіталізму для всіх". Зокрема, в межах цього вчення виникла теорія, яка базувалась на тому, що відносини, які визначались такими категоріями, як "робоча сила", "трудовий потенціал", "людський потенціал", "інтелектуальний потенціал" та "соціальний потенціал", особи і суспільства були без будь-якого критичного спростування підмінені відповідними видами "капіталу". Характерним також є й те, що саме у цей період відбулась сутнісна підміна категорії "власність на продукт інтелектуальної діяльності" категорією "інтелектуальна власність".

Цікавим фактом є те, що після історичного краху системи, яка претендувала на світове ідеологічне, політичне та економічне домінування, і за умов, коли відбувається нічим не прикритий активний наступ капіталу на права найманої праці, інтерес науковців Заходу до "подальшого поглиблення теорії людського капіталу" фактично впав до нульової позначки. Натомість все більше публікується ґрунтовних наукових праць, в яких морально сумлінні вчені Заходу роблять спробу дати оцінку реального стану справ в країнах розвинуеного державно-корпоративного капіталізму, зокрема США.

Для прикладу достатньо лише перелічити назви окремих підрозділів роботи Майкла Паренті "Демократія для обраних": "Багатство і бідність в Сполучених Штатах Америки"; "Капітал і праця"; "Нагромадження і експансія"; "Нужденність трудящих в Америці"; "Культура плутократії – інституції та ідеологія"; "Закон на службі корпорацій"; "Благоденство для багатих"; "Економічний імперіалізм"; "Бідні отримують все менше і менше"; "Уряд для грабіжників"; "Трудящі в облозі"; "Профспілки і цілі їх боротьби"; "Ідеологічна монополія"; "Державна влада в приватних руках".

В цілому ця наукова робота, яка на цей час витримала сім видань, присвячена спробі пояснити, що реальна демократія не сумісна із сучасним капіталізмом, що капіталістичний суспільний порядок постійно порушує як демократію, так і засади ринкової еквівалентності у взаємовідносинах праці і капіталу, тобто сприяє посиленню проявів експлуатації праці¹. До аналогічних праць можна віднести і роботи таких сучасних авторів як Ернандо де Сото², Луїджі Зінгалеса і Рагхурама Раджана³ та ін.

Саме науковці Заходу на сьогодні показують, що, маючи економічну владу та всі необхідні засоби (грошові кошти, політичну та судову владу, фінансово підготовані засоби масової інформації, можливості підкупу профспілкової верхівки, а також діячів лівих політичних партій), власники капіталу спроможні диктувати найманій праці, навіть за умови її класової солідарної згуртованості, свої умови, змушуючи останніх "добровільно-примусово" з ними погоджуватися. Так, за останнє десятиріччя саме в країнах розвинутої західноєвропейської "демократії" спостерігається активний та неприхований наступ капіталу на гарантовані права найманої праці та соціальні гарантії, що мають інші верстви населення. Зазначене найбільш яскраво ілюструють такі приклади.

Перше: сьогодні у більшості країн розвинутої капіталістичної економіки різко піднімається планка пенсійного віку. Так, відповідно до ухваленого Бундестагом у березні 2007 року закону, у ФРН наймані працівники, що народились у 1963 р. отримають право на пенсійне забезпечення лише при досягненні ними 67 років. При цьому "важливе досягнення гендерної рівності" полягає у тому, що зазначене повною мірою стосується і жіночої частини трудящого населення.

Друге: збільшення пенсійного віку супроводжується ліквідацією гарантій зайнятості для працівників, які досягли 40-річного віку і більше. Тобто того вікового цензу, коли конкурувати на ринку праці стає дедалі складніше внаслідок передчасного зношення трудового потенціалу, що пов'язано з жорсткими умовами сучасної інтенсифікації найманої праці (шляхом не тільки "видавлювання поту", а й нервів, і мозку). При цьому зазначене здійснено шляхом ухвалення нових трудових кодексів (Іспанія, Італія, Франція та ін.), незважаючи на численні протести і масові маніфестації трудящих.

Третє: відбувається наступ на таку соціально-економічну гарантію випускників навчальних закладів, як право першого найму. Відомими є події, що відбулись у 2006 році внаслідок спроби Законодавчих Зборів Франції ухвалити правову норму, за якою молодий спеціаліст міг би бути звільненим власником протягом двох місяців з моменту початку роботи навіть без пояснення причини такого звільнення. І лише мільйонні демон-

¹ Паренти М. Демократия для избранных. Настольная книга о политических играх США : Пер. с 7-го англ. изд. В. Горщатко. – М., 2006.

² Сото Эрнандо де. Загадка капитала. Почему капитализм торжествует на Западе и терпит поражение во всем остальном мире: Пер. с англ. – М., 2004.

³ Зингалес Л., Раджан Р. Спасение капитализма от капиталистов: Скрытые силы финансовых рынков – создание богатства и расширение возможностей: Пер. с англ. – М., 2004.

страції студентів та солідарних з ними верств населення змусили уряд на певний час відступити.

Четверте: розпочався "наступ" капіталу на тривалість робочого дня та робочого тижня, оскільки починаючи з 1980-х років він становив 38 годин у Німеччині та Бельгії, 37 – у Великій Британії, а у Франції – 35 годин. Так, наприклад, у Франції у 2007 році, попри протести профспілок, парламент дозволив роботодавцям подовжувати робочий тиждень. На сьогодні за даними МОТ понад 50 годин на тиждень працюють у Японії – 28,1%, Новій Зеландії – 21,3, Австралії та США – 20,0, у Великій Британії понад 15,5% всіх найманих працівників. Литва, яка вважається реставраційним лідером серед колишніх країн СРСР, вже законодавчо закріпила 48 годин обов'язкової щотижневої найманої праці, а за підвищення його рівня до 60 годин узгоджено виступають Уряд і роботодавці цієї країни.

Слід відзначити, що Світовий банк у 2007 році озвучив прагнення капіталу, визначивши 66-годинний робочий тиждень, як бажаний для країн, що сподіваються на інвестиції і це незважаючи на те, що, за даними медицини, за такого робочого тижня імунітет найманих працівників може знизитись приблизно втричі, а вірогідність серцево-судинних захворювань різко зростає, не кажучи про нервово-психологічне навантаження, яке передчасно руйнує трудовий потенціал найманих працівників.

На теренах пострадянського простору, зокрема і в Україні, на сьогодні спостерігається своєрідний науковий "ренесанс" розвитку теорії "людського капіталу"⁴. Натомість фактично відсутні наукові праці, в яких була б об'єктивно розкрита вся глибина національної трагедії, що пов'язана з реальною деградацією суспільного трудового потенціалу, зокрема, наукового, інженерно-технічного, промислово-виробничого і аграрного. Хто на сьогодні пояснить, внаслідок яких причин в Україні у другій половині 90-х років ХХ сторіччя фактично кожна друга люмпенізована особа працездатного віку мала вищу освіту (до речі, в цій освіті переважала питома вага інженерної освітньої складової, ресурсні витрати на отримання якої в усьому світі є найдорожчими), і хто пояснить, куди подівся цей величезний обсяг інвестицій, що були вкладені в цей "людський капітал"?

Безумовно, необхідно визнати, що той "крутий поворот" до людини, який відбувся у другій половині минулого сторіччя, був суб'єктивно пов'язаний не тільки з виконанням традиційного ідеологічного завдання економістів Заходу – довести вічність капіталізму. Об'єктивно він також

⁴ Куценко В.І., Євтушенко Г.І. Людський капітал як фактор соціального захисту населення: проблеми зміцнення // Зайнятість та ринок праці: Міжвідомчий науковий збірник. – 1999. – № 10. – С. 136–145; Грішнова О.А. "Людський капітал" в системі економічних категорій // Вісник КНУ. Вин. 49. "Економіка". 2001. – С. 34–39; Голікова Н.В. Людський капітал – ключовий фактор економічного зростання // Інноваційний фактор сталого економічного зростання / Ін-т економіки НАНУ. – К., 2002; Кір'ян Т.М. Мотивація людського капіталу до продуктивної праці. – К., 2008; Климко С.Г. Потенціал і використання людського капіталу в умовах трансформаційних змін: методологічний аспект // Економіка і управління. – 2002. – № 4. – С. 17–21; Бородіна О. Людський капітал як основне джерело економічного зростання // Економіка України. – 2003. – № 7. – С. 48–53; Близнюк В.В. Людський капітал як фактор економічного розвитку (еволюція методологічних підходів та сучасність // Економіка і прогнозування. – 2005. – № 2. – С. 64–78.

був тісно пов'язаний з тими новими явищами, що мають місце в сучасній капіталістичній економіці.

По-перше, сучасна НТР призвела до зростання потреб виробництва у кадрах вищої і найвищої кваліфікації. Це пов'язано зі змінами тих вимог, які висуває сучасне виробництво (як матеріальне, так і нематеріальне) до здібностей людини, що реалізуються саме у висококваліфікованій праці. Зростання впливу людського фактора на розвиток виробництва полягає, передусім, у тому, що сучасна наймана робоча сила приводить в дію все більшу масу авансованого капіталу.

Як зазначають А.Бузгалін і А.Колганов, "в конце XX – начале XXI века как никогда массовым стал слой классических промышленных наемных работников (в мире в целом – более 1 млрд человек, а с учетом Китая, если считать его экономику преимущественно государственно-капиталистической – более 1,5 млрд человек), создающих классическим образом прибавочную стоимость. С учетом накопленной за столетия капитальной стоимости это – та масса богатства, которая в основном позволяет воспроизводиться материальным основам реального капитала"⁵.

По-друге, зміна потреб найманих працівників, зокрема, в країнах з розвинутою ринковою економікою, призвела до того, що якісний зміст класових суперечностей, які об'єктивно існують між інтересами праці і капіталу, на сьогодні не обмежуються боротьбою найманих працівників лише за "шматок хліба". Серед представників найманої праці зростає питома вага задоволення тих потреб життєдіяльності, що мають забезпечити як якісно розширене відтворення трудового потенціалу, так і всебічний і гармонійний розвиток особистості. Це стосується також і тих членів родини, що перебувають на утриманні представників найманої праці.

Характерною особливістю розвитку теорії "людського капіталу" є те, що її прибічники намагаються показати зв'язок цієї теорії з фундаторами класичної школи політичної економії, зокрема, довести, що вона сягає корінням праці У.Петті "Політична арифметика" (1676).

Безумовно, У.Петті не заперечував необхідності "інвестицій в людину". Проте, реально будучи беззастережним апологетом класу власників капіталу, виходячи з оцінки вартості реалізованої найманої праці, він розглядав заробітну плату робітників як природну ціну відшкодування витрат праці, і основне своє завдання вбачав у визначенні її величини. На той час заробітна плата в Англії регулювалась у законодавчому порядку. Основна особливість функціонування механізму регулювання заробітної плати проявлялася в тому, що її вища межа встановлювалась на рівні фізичного мінімуму засобів існування найманого працівника. Як прихильник такої практики регулювання заробітної плати, У.Петті теоретично обґрунтував механізм її визначення, який гарантував робітникам дохід, що мав забезпечити йому життя на рівні задоволення мінімальних потреб існування. Останнє він аргументував тим, що "якщо робітникам будуть

⁵ Бузгалин А.В., Колганов А.И. Капитал XXI века. К теории корпоративного капитала постиндустриальной эпохи // Социальная экономика. – 2003. – № 4. – С. 18.

платити вдвічі більше зазначеного мінімуму, то вони будуть працювати вдвічі менше"⁶.

Обмеженість теорії мінімуму коштів, основи якої розробив У.Петті, полягала передусім у тому, що вона виключала "історичний і моральний елементи" формування потреб осіб найманої праці, що позбавляло їх джерел для розвитку трудового потенціалу. Останнє обов'язково має враховуватись у процесі визначення вартісних характеристик, необхідних для забезпечення рівня життя робочої сили, яка функціонує в умовах максимального обмеження коштів, що вкрай необхідні для її відтворення. У той же час дослідження У.Петті засвідчили об'єктивне існування додаткової вартості, оскільки, на його думку, наймані працівники фактично отримують лише частку новоствореної вартості, яка має відповідати вартості мінімуму коштів, необхідних для їх існування⁷.

У 50–80 роки ХХ століття, коли почали публікуватись роботи, які досліджували "людські відносини", ці праці мали прикладний характер, що визначався потребою капіталу використовувати мотивацію людей у процесі виробництва для підвищення їх трудової активності. За всім цим насправді стояла і стоїть не турбота про людину праці, її всебічний розвиток, як засвідчує західна пропаганда, а прагнення капіталу отримати максимальний прибуток зі всіх частин авансованого капіталу, у тому числі, і її змінної складової.

Вульгаризація методології класичної політичної економії починається з ототожненням та подальшою підміною класичного розуміння змісту категорій "робоча сила", "трудова потенція" категорією "людський капітал".

Водночас об'єктивно введення в науковий апарат категорії "людський капітал" зумовлене необхідністю теоретичного віддзеркалення реального існування в системі виробничо-економічних відносин тієї її складової, яка інтегрує нагромадження сукупних капітальних витрат на формування та відтворення трудового потенціалу як на рівні окремо взятої особи, так і на загальносуспільному рівні. У цьому розумінні "людський капітал" об'єктивно має три інвестиційних джерела сукупного нагромадження.

Перше джерело формується за рахунок як власних матеріальних джерел, що є у розпорядженні власника робочої сили (грошові і натуральні доходи, маєтність), так і включає той його фундаментальний внесок, який визначається вартістю витрат особистої специфічної праці, що пов'язана з опануванням нових знань, вмінь та формуванням виробничих навичок і нагромадженням трудового досвіду.

Друге джерело формується за рахунок коштів, що інвестуються державою на охорону здоров'я, загальну і професійну освіту, культурний та морально-етичний розвиток на рівні конкретного суб'єкта – носія трудового потенціалу.

Третє джерело – інвестиції власників капіталу, що вкладаються у підготовку і перепідготовку найманих працівників.

⁶ Петті В. Экономические и статистические работы / Пер. под ред. Д.Розенберга. – М., 1940. – С. 70–71.

⁷ Там же.

Прибічники теорії-ідеологеми "людського капіталу" категоріально розглядається його як спроможність людини до праці, що формується шляхом визначення витрат на загальноосвітню і професійну підготовку найманого працівника (затрати живої і матеріалізованої праці). Звідси робиться спроба довести єдність існування в системі соціально-економічних відносин двох видів капіталу – "людського" і "нелюдського" (природного, матеріального і фінансового), що дозволяє їхнім власникам отримувати доходи, та забезпечувати існування і взаємодію їх власників на засадах рівноправного партнерства. При цьому про жодну експлуатацію праці капіталом мова взагалі не може вестися.

На жаль, переважна більшість науковців, зокрема й вітчизняних, критично не осмисливши аргументи, що спроможні спростувати основні ідеологічні положення теорії "людського капіталу", взяли її на "озброєння" та включились у її подальший "розвиток".

Слід наголосити, що в межах наукової дискусії фактично не було навіть зроблено спроби обґрунтовано спростувати теоретико-методологічні підходи до визначення змісту категоріальної сутності "робочої сили", що була об'єктивно аргументована К.Марксом в "Капіталі" як "універсальна" для способу виробництва, що спирається на розвинену капіталістичну ринкову економіку. Це визначення наведено у порівняльній таблиці відносно основних категоріальних визначень сутності "людського капіталу" прибічниками цієї теорії.

Порівняльна таблиця

К. Маркс	Прибічники теорії-ідеологеми людського капіталу
"Під робочою силою, або спроможністю до праці, ми розуміємо сукупність фізичних і духовних здібностей, якими наділений організм, жива особистість людини, і які пускаються нею в дію кожен раз, коли вона виробляє які-небудь споживчі вартості" (Маркс К. Капітал. – Т. 1 // Маркс К., Енгельс Ф. Соч. 2-е изд. – Т. 23. – С. 178). Відтворення робочої сили "передбачає не тільки задоволення потреб фізичного життя, а й задоволення певних потреб, породжених тими суспільними умовами, в яких люди знаходяться і виховуються" (Маркс К. Капітал. – Т. III // Маркс К., Енгельс Ф. Соч. 2-е изд. – Т. 25, ч. 1. – С. 150). Аналізуючи дію механізму визначення вартості робочої сили, К.Маркс першим в науковій практиці довів, що вона "включає в себе історичний і моральний елемент" (Маркс К. Капітал. – Т. III // Маркс К., Енгельс Ф. Соч. 2-е изд. – Т. 25, ч. 1. – С. 182).	"Людський капітал" розуміється як сукупність всіх продуктивних сил працівника, тобто він "складається з набутих знань, навичок, мотивації й енергії, якими наділені людські істоти і які можуть використовуватись протягом певного часу з метою виробництва товарів та послуг" (Bowen H.R. Investment in Learning. – San Francisco, 1978. – P. 362). "Продуктивні здібності, обдарування і знання" (Thurow L. Investment in Human Capital. –Belmont, 1970. – P. 15). "Людський капітал – капітал у формі розумових здібностей, що здобуваються внаслідок.... формального навчання, освіти, або на основі практичного досвіду" (Долан Э.Дж., Линдсей Д.Е. Микроэкономика. – СПб., 1994. – С. 256, 445). "Людський капітал" – "запас знань, здібностей і кваліфікації як здатність каліфікованої робочої сили створювати прибуток у вигляді частини заробітної плати та прибутку підприємств" (Куценко В.І., Евтушенко Г.І. Людський капітал як фактор соціального захисту населення: проблеми зміцнення // Зайнятість та ринок праці: Міжвідомчий науковий збірник. – 1999. – № 10. – С. 136).

Однак, наводячи відоме визначення з "Капіталу", не слід забувати про те його продовження, без якого неможливо зрозуміти зміст категорії "робоча сила". Саме цим користуються прибічники ототожнення "робочої сили" і "людського капіталу", які не враховують, що через весь "Капітал" проведена думка, що "робоча сила" відображує конкретні соціально-економічні відносини, які виникають між власником (власниками) капіталу і найманим працівником з приводу формування і використання спроможності до праці останнього.

Трудовий потенціал окремо взятої людини отримує якісні ознаки "робочої сили" лише тоді, коли відносини його оцінки набувають товарного характеру, що стає можливим лише в умовах розвиненого, тобто капіталістичного, ринку. При цьому на відміну трудового потенціалу раба (знаряддя, що розмовляє) і селянина-кріпака (особи, що позаекономічними засобами примушується до праці), продаж "робочої сили" як специфічного виду товару потребує реалізації двох суспільно-історичних умов: *по-перше*, власник робочої сили повинен бути особисто юридично вільним, тобто він повинен мати право на свій розсуд розпоряджатись власним трудовим потенціалом; *по-друге*, він також має бути "вільним" від власності на засоби виробництва та від інших джерел підтримання свого існування, що економічно примушує його продавати той єдиний товар, що є у його приватній власності – трудовий потенціал, що лише за капіталістичних виробничих відносин трансформується у товар "робочу силу". Тобто "робоча сила" є економічною категорією, що визначає систему вартісної оцінки трудового потенціалу в умовах його ринкової реалізації.

Як будь-який інший товар "робоча сила" має вартість і споживчу вартість.

Вартість робочої сили визначається потребами її відтворення, тобто визначається вартістю того обсягу, життєвих благ, що необхідні найманому працівнику для задоволення потреб життєдіяльності, передусім, необхідних для підтримки життя та відновлення власного трудового потенціалу. Мінімально необхідну границю вартості товару "робоча сила" утворює вартість фізично необхідних життєвих засобів існування, без щоденного споживання яких найманий працівник не в змозі відтворити свій життєвий процес. Щодо формування верхньої границі вартості товару "робоча сила", то на відміну від інших товарів вона включає історичний та моральний елемент. Тобто у найманих працівників, зокрема вищої та найвищої кваліфікації, об'єктивно існують соціально-культурні потреби, що обумовлені історичними умовами, в яких формується їх трудовий потенціал.

Споживча вартість робочої сили, як і будь-якого іншого товару, визначається його корисністю, тобто спроможністю задовольняти ту чи іншу потребу покупця. Для власника капіталу, що на специфічному ринку праці купує саме робочу силу, тобто потенційну спроможність конкретної особи до праці (а не саму послугу праці, тобто те, що створюється працею – матеріальні блага і послуги), її споживча вартість полягає у спроможності в процесі споживання у виробництві цього специфічного товару створювати додаткову вартість. Процесом виробничого споживання робо-

чої сили є праця – єдине джерело новоствореної вартості, міра якої набагато перевищує вартість самої робочої сили.

Можна виділити три характерні особливості споживчої вартості товару "робоча сила", які неспроможні спростувати "найбільш кваліфіковані" апологети інтересів капіталу:

Перша – її неможливо зберігати про запас, оскільки без реалізації у процесі праці трудового потенціалу, конкретних знань, умінь, трудових навичок і виробничого досвіду людини відбувається дискваліфікація найманого працівника, і чим вищим є якісний рівень його трудового потенціалу, тим більшими є його втрати, що, насамперед, найбільш масштабно відбувається в умовах вимушеного безробіття;

друга полягає у тому, що "робоча сила" має продаватись щодобово, щотижнево, щомісячно та щорічно, інакше її власник і члени його родини просто загинуть від голоду і холоду, не маючи інших джерел існування;

третя – найманий працівник завжди авансує власника реального капіталу, тобто він надає у своєрідний безвідсотковий кредит свій трудовий потенціал – той єдиний товар, що належить йому на правах приватної власності, оскільки він делегує право споживати особисту робочу силу в процесі виробництва раніше, аніж покупець сплатить за неї ринкову ціну.

При цьому найманий працівник будь-якої кваліфікації отримує лише ціну особистої робочої сили, яка може коливатись навколо її вартості залежно від кон'юнктури, що складається на ринку робочої сили. Реальність засвідчує, що дійсні умови продажу трудового потенціалу найманим працівником диктує власник матеріально-речових і фінансових засобів виробництва. Саме він як ринковий покупець формує кон'юнктуру на відповідному ринковому сегменті, тобто власник капіталу визначає попит, оскільки саме ним в умовах конкретної пропозиції визначається – купувати йому товар "робочу силу" за ціною, що визначена ринком, чи ні. Як правило, ціна робочої сили відхиляється вниз від реальної її вартості, тобто у відносинах праці і капіталу завжди присутня дискримінація як прояв нееквівалентності ринкового обміну.

Праця, безвідносно від міри її кількісних і якісних витрат та результатів, тобто незалежно від того, чи це є проста, малокваліфікована, чи це праця представника вищої кваліфікації, являє собою процес реалізації робочої сили, інакше кажучи, є виробничим використанням трудового потенціалу найманого фахівця її покупцем – власником капіталу.

При цьому, якою б якісною складністю не відрізнявся трудовий процес і якої б високої якості трудовий потенціал у ньому не використовувався, існує декілька незмінних особливостей реалізації робочої сили у трудовому процесі в умовах капіталізму, у тому числі і в його сучасному стані:

1) найманий спеціаліст працює під контролем власника (власників) капіталу або осіб, що уповноважені власниками здійснювати цю функцію (менеджери, майстри, директори, керівники виробничих підрозділів тощо). Тобто робоча сила реалізується за стандартами і нормативами праці та на умовах виконання тих вимог трудової дисципліни, які найманий працівник має виконувати відповідно до угоди продажу

особистого трудового потенціалу, які закріплені в умовах трудового контракту;

2) за власником капіталу залишається правова можливість відмови від акту купівлі робочої сили шляхом практичної реалізації так званого "терміну випробування", протягом якого перевіряються здібності, фахова майстерність та сумлінність найманого працівника;

3) наймані фахівці будь-якого кваліфікаційного рівня працюють на умовах, за якими продукти їхньої праці (у тому числі й інтелектуальної) підлягають відчуженню на користь роботодавців, тобто результат кількісної і якісної міри їх праці обов'язково переходять у приватну власність дійсних власників авансованого капіталу.

У той же час реальний зміст трудового потенціалу конкретної людини вимірюється як її природними здібностями (фізичними, розумовими та нервово-психологічними), так і тими, що нею набуті протягом життя і які потребують від неї особистих зусиль, а саме – набутими знаннями, вміннями, навичками і їх загальною сукупністю – трудовим досвідом. Не можна заперечити той факт, що на формування як сукупної робочої сили суспільства, так і трудового потенціалу окремо взятого кваліфікованого або висококваліфікованого працівника необхідні надзвичайно великі ресурсні вкладення (матеріальні та фінансові). Проте необхідно акцентувати увагу на тому, що формування знань, умінь та навичок у конкретно взятій людині є процесом не лише об'єктивним, а й суб'єктивним. Тобто, якщо особі надається освіта вищого рівня, це не означає, що вона реально буде отримана цією особою без особистої важкої праці з її здобуття.

"Робочу силу" найманого працівника як товар, що отримує ринкову оцінку, не слід змішувати з "вартістю капітальних витрат на розвиток трудового потенціалу", тобто з тією інтегрованою сумою коштів, що (як зазначалось) були вкладені з різних джерел фінансування у формування трудового потенціалу конкретного найманого працівника протягом його життя. У той же час, цей інтегрований вартісний показник, як засвідчує практика, ніколи не береться до уваги власником капіталу у його стосунках з найманим працівником.

У разі, якщо ж особа є реальним носієм трудового потенціалу найвищої кваліфікації, то виникає цілком слушне питання, чи може власник робочої сили виступати як власник капіталу в ролі повноправного партнера у взаємодії з власниками реального (або фіктивного) капіталу, як це стверджується прихильниками теорії "людського капіталу"? Чи можна вважати капіталом ті кошти, що вкладені у процесі формування у найманого працівника його особистої потенційної спроможності до праці конкретного кількісного та якісного виміру?

Справжній власник капіталу отримує додаткову вартість, що трансформується у відповідні їй перетворені форми: прибуток, позичковий відсоток, торговий прибуток, дивіденд, рента тощо. Водночас вартість авансованих коштів у розвиток робочої сили найманого працівника для нього особисто не зростає. Він отримує лише таку величину вартості, що, у кращому разі, відповідає витратам на просте відтворення його осо-

бистої спроможності до праці, тобто робочої сили, що була спожита в процесі виробництва товарів (послуг).

Що ж стосується зростання спроможності людини до праці більш високого кваліфікаційного рівня, то це відбувається внаслідок додаткових капіталовкладень. Ця частина "змінного капіталу" дійсно є капіталом, що приносить додаткову вартість. Йдеться про частину витрат, що спрямовується на загальноосвітню та професійну підготовку найманих працівників і яка на сьогодні в усе більших масштабах власниками капіталу в країнах розвиненої ринкової економіки перекладається на державний бюджет.

Аналіз дозволяє зробити висновок, що прибічники теорії-ідеологеми "людського капіталу", розуміючи вразливість своєї позиції щодо рівності двох груп капіталістів, як правило, сходяться на тому, що невіддільність "людського капіталу" від суб'єкта, що ним володіє, породжує низку його функціональних особливостей, до яких відносять такі.

Перша – нульова ліквідність "людського капіталу" у порівнянні з фізичним (зокрема фінансовим). Тобто на відміну від останнього, власник якого у разі його невикористання з тих чи інших причин на якомусь проміжку часу безпосередньо у виробничій діяльності може здати його в оренду, під проценти, взяти позичку під заставу матеріальних цінностей, або законсервувати, ліквідувати за залишковою вартістю, власник "людського капіталу" не може його реалізувати поза межами трудового процесу, тобто інтелектуальні спроможності, знання або особисті біофізичні характеристики не мають ринкової ліквідної вартості.

Друга – нематеріальний, невідчужуваний характер людського капіталу зумовлює його "тимчасовість", тобто він має часове обмеження, існує тільки на поточний момент. Для людини, яка не працює за фахом, вартість освіти, здобутої раніше і на поточний момент не використовуваної, відноситься до витрат його нинішньої діяльності.

Третя – невідчужуваність людського капіталу від людини зумовлює його двоїсту природу. Активи людського капіталу використовуються не тільки у виробничій (економічній) діяльності, а й у повсякденному побуті, у житті, тобто за межами робочого часу. Тому інвестиції у формування людського капіталу невіддільні від витрат на споживання, що свідчить про закономірний зв'язок, який існує між виробництвом і споживанням.

Четверта – невіддільність "людського капіталу" від людини зумовлює необхідність включення до процесу формування "людського капіталу" не тільки сформованих у процесі виховання спроможностей особистості, а й вроджених, які передаються через успадкування розумових, інтелектуальних, психологічних та інших характеристик, тобто генотипних властивостей людини.

Можна було б порадити прибічникам такого підходу до наведеної еkleктичної мішанини додати і п'яту особливість, а саме те, що поряд з фізичним і моральним старінням, яке притаманне як елементам основного, так і "людського капіталу", необхідно виділити, що останній має унікальну властивість, а саме – можливості моральної деградації, яка виникає у разі, наприклад, перетворення високоосвіченого інтелектуала у маргінала. Тільки при цьому виникає питання: куди дівається "людський

капітал" у разі, коли, скажімо, колишній завідувач наукової лабораторії, що має найвищі науковий ступінь та наукове звання, перетворюється на люмпена-алкоголіка без певного місця проживання?

Характерна тенденція сучасності полягає у тому, що вже наприкінці ХХ століття прогрес творчого змісту праці створює ряд передумов підризу реального підпорядкування праці капіталу, коли перед останнім постає завдання так видозмінити свою гегемонію, щоб безпосередньо сама технологія процесу діяльності, яка лежить в основі функціонування капіталу, дозволила б йому абсолютно підкорити собі людину-творця.

Серед цих важелів підкорення можна виділити такі найсуттєвіші:

по-перше, монополізація капіталом "засобів виробництва" творчої діяльності: розвиток приватної власності на ноу-хау й інші культурні цінності приводить до своєрідного "обгородження" капіталом культурних просторів, доступ до яких стає можливим для творця тільки шляхом його прямого підпорядкування капіталу. Скажімо, влаштуванню на роботу у фірму та отримання при цьому доступу до складного науково-технічного, лабораторного обладнання, закритих баз інформаційних даних тощо за умови виконання зобов'язання нерозголошення її таємниць;

по-друге, як наслідок першого, виникає ірраціональний по своєму змісту феномен власності корпорації на результати творчої діяльності (культурну цінність) і нові здатності працівника-творця, що перебувають у "прокрустовому ложі" панування над ним зобов'язань з виконання умов довгострокових контрактів;

по-третє, "селекція" і "виробництво" творчих особистостей також монополізується капіталом, що контролює найбільш високоякісні навчальні заклади й центри перепідготовки кадрів (відомі феномени зрощування елітних вишів з найбільшими корпораціями й перетворення перших – таких, наприклад, як Гарвард у США – у ТНК);

по-четверте, сучасний капітал доводить до досконалості характерні для будь-яких суспільств епохи відчуження (від азіатської деспотії до "реального соціалізму" і корпоративного капіталізму) механізми підпорядкування інтелектуальної еліти нації особистій пануючій соціальній силі.

Немає необхідності доводити, що підпорядкування творчої праці капіталу відкриває перед останнім воістину безмежні перспективи підвищення експлуатації й привласнення додаткової вартості особливого роду. Справа в тому, що творча праця здатна створювати безмежні цінності, ринкова вартість яких з часом також виявляється нескінченно великою. Так, приватизувавши, скажемо, розроблений якимсь генієм рецепт ліків від раку, корпорація, що уклала з цим творцем контракт, одержить у своє повне розпорядження джерело нескінченного зростання її багатства, абсолютно незрівнянного з тим "трудовим" доходом, що отримає безпосередній творець, навіть якщо врахувати всі отримані ним преміальні доплати і бонуси.

Поряд із тим практика свідчить, що з'єднання паростків нового реального підпорядкування не тільки праці, але й людини капіталу з використанням нових механізмів формального підпорядкування створює передумови для зрощування еліти корпоративного капіталу й еліти нова-

торів (професіоналів), створення своєрідної мультиплікативної влади капіталу, яка використовує синергетичний ефект примноження влади сучасного корпоративного капіталу за рахунок стимулювання інтелектуальних досягнень творців. У минулому аналогічним явищем був підкуп капіталом верхівки (тобто найбільш кваліфікованої та майстерної частини) робітничого класу. При цьому, природно, гегемонія капіталу приводить до того, що прогрес творчої діяльності і її матеріальних факторів іде в руслі розвитку сучасних форм капіталу. Тобто творча діяльність переважно каналізується в прогрес вузьких фахівців, що працюють на замовлення фінансового капіталу, ВПК, масової культури й т. п., а культурні цінності, створені інтелектуалами, трансформуються у форму інформаційних товарів, що є об'єктом приватної власності сучасних транснаціональних і глобальних корпорацій.

Не можна не підкреслити при цьому, що поряд із процесом підпорядкування творчості найманої праці капіталу в сучасному світі існують і паростки інших, заснованих на використанні (хоча б частково) праці, що здійснюється у формі вільної організації творчої діяльності. Останнє може відбуватися, наприклад, у рамках суспільних фондів, незалежних творчих колективів, почасти – державних ВНЗ і дослідницьких центрів, у формі "добровільної праці" тощо.

У результаті проведеного аналізу можна стверджувати, що пізній капіталізм не лише поглиблює суперечність праці й капіталу, а й породжує нову суперечність – між людською особистістю і капіталом. До суперечності між суспільними (за своєю технологічною природою) засобами й приватнокапіталістичною формою привласнення додається суперечність між зростаючим потенціалом вільної творчої діяльності працівників та зростанням їх об'єктивних потреб у всебічному і гармонійному розвитку особистісних якостей, і прагненням власників капіталу до необмеженої максимізації прибутків будь-якою ціною. Тобто такої суперечності, що виникає між людиною (як родовою та суспільною істотою), з одного боку, і глобальною гегемонією капіталу, що прагне підкорити собі навіть особистість людини – з іншої.

Сьогодні у світі налічується понад 8,5 млн мільйонерів, мультимільйонерів та мільярдерів за обсягами особистого капіталу. Понад мільйон з них припадає на громадян США. Загальна сума капіталу, що перебуває у власності цих осіб, оцінюється у 35–40 трлн дол. США. До того ж цікавою є статистика концентрації капіталу на одноосібному рівні. Так, за оцінками міжнародних експертних служб, у 2005 році 55 найкрупніших світових магнатів володіли пакетами корпоративного капіталу, що перевищував обсяг у 2,5 трлн дол. США. Цей капітал дозволяв представникам світової фінансової олігархії через національні, транснаціональні і глобальні монополістичні корпорації та величезну мережеву структуру дочірніх та внучатих акціонерних компаній контролювати капітал, що за обсягами перевищував 30 трлн дол. США. До речі, для зіставлення, у 2005 році за курсом НБУ

вартість основного капіталу, що функціонував у сфері матеріального і нематеріального виробництва в Україні, не перевищувала 100 млрд дол.⁸.

Разом з тим два полюси цієї суперечності взаємозалежні, діалектично єдині: капітал для свого прогресу повинен розвивати творчий потенціал людини, а цей розвиток, у свою чергу, може в сучасному світі відчуження протікати тільки в перетвореній формі капіталу й за допомогою відносин його гегемонії в тій мірі, в якій людству не вдалося домогтися (хоча б в окремих "оазах" і хоча б частково) звільнення праці від її експлуатації капіталом, незважаючи на всі сучасні форми, що її завуальовують. Розвиваючи паростки нових механізмів формального й реального підпорядкування не тільки праці, а й найвищих творчих здібностей людини капіталу, останній нині доповнює їх системою відносин корпоративного домінування капіталу над працею й (ще ширше) людиною. Це є провідним проявом гегемонії сучасного корпоративно-монополістичного капіталу.

Підсумовуючи, слід відзначити, що розвиток соціально-економічної теорії потребує об'єктивного, не заідеологізованого підходу науковців до аналізу відносин та суперечностей, що виникають між працею і капіталом, основу яких становлять неузгодженості цілей, засобів і методів реалізації інтересів цих головних суб'єктів економічних відносин.

Потенційно небезпечною є ситуація, у якій інтереси праці і капіталу є не лише суперечливими, а стають взагалі несумісними одне з одним за мотивами поведінки, що може спровокувати гострі соціальні конфлікти, які вкрай небезпечні в умовах кризового стану економіки.

Економічна наука, маючи на меті свій основний пріоритет – сприяння підтриманню суспільної злагоди, – повинна не будувати гіпотетичні теоретичні конструкції та розвивати ідеологеми, які завуальовують існуючі антагонізми, прикриваючи їх рожевим баченням гармонізації інтересів, зокрема, власників фінансового і "людського капіталу", а, спираючись на класичну наукову методологію, об'єктивно показати реальні шляхи оптимального узгодження інтересів праці і капіталу в умовах завершального етапу реставрації капіталістичного способу виробництва в Україні.

Економічна теорія має максимально повно сприяти недопущенню сценарію розвитку процесу становлення капіталізму в Україні у його найбільш соціально та економічно небезпечній модифікації, а саме у аномальній моделі руйнівного зрощення корпоративно-кланового, кланово-бюрократичного та кланово-мафіозного капіталу.

⁸ Потапчук Г. Закономірності ієрархічного та мережевого структурування корпоративного капіталу в умовах глобалізації // Економіка і Управління. – 2007. – № 3. – С. 22–23.